

УДК 821.161.2-31.09+929Бердник

Ірина Гречаник (Луганськ)

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ КОД УКРАЇНСЬКОЇ ФАНТАСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (на прикладі творчості Олесь Бердника)

Українська фантастика як самобутнє літературне явище усталилася в національній літературі в середині ХХ століття, хоча передумови для виокремлення цієї специфічної жанрової системи були закладені ще за часів усної народної творчості й розвинені в період домінування на літературній ниві релігійно-містичної та фольклорно-фантастичної літератури ХІХ століття. Про особливі риси фантастики як виняткового виду мистецтва можна говорити лише відносно літератури ХХ століття, бо саме в цей період фантастика з форми прийому переростає в творчий метод, що стає основою для конструювання художньої дійсності у творі. Мета розвідки — з'ясувати домінанти філософської антропології в національній фантастичній літературі як стратегічного коду на прикладі творчості українського фантаста-класика Олесь Бердника. Для цього треба вирішити низку завдань: окреслити особливості філософії, що стала базисом для моделювання фантастичних сюжетів у ХХ столітті; виділити принципи та субстанціональні формули, що були перейняті фантастикою з філософської науки та простежити їх трансформацію у творах; висвітлити особливу концепцію, яка репрезентована у фантастичних творах Олесь Бердника — яскравого представника національної фантастики ХХ століття.

Проблемою студіювання поезики фантастичного тексту займалися як відомі світові літературознавці, так і письменники-фантасти Ролан Барт, Євген Брандіс, Григорій Гуревич, Олексій Зарицький, Юрій Кагарлицький, Станіслав Лем, Юрій Лотман, Анатолій Нямцу, Євген Тамарченко, Цветан Тодоров, Джон Рональд Руел Толкін, Тетяна Чернишова та ін. Попри широкий спектр досліджень, критично слабо розвинена школа студій над проблемами національної фантастики на власне українському рівні, тоді як доба диктує домінування фантастичних, фентезійних тем і сюжетів не лише як автономних форм, а і як прийомів та методів, застосованих в художніх творах постмодерної доби. Це визначає актуальність запропонованого дослідження.

Перш за все слід звернути увагу на соціально-політичні умови, які диктували в ХХ столітті стрімку еволюцію системи фантастичного метажанру. ХХ століття — доба очікування змін і зрушень як у різних сферах соціального життя, так і в пульсуванні загального буття Всесвіту. Доба зламу віків та НТР поставила перед людством велику кількість питань глобального масштабу, ключовим серед яких було те, який шлях обере людина в цьому новому складному витку еволюції. Спроба мислення на перспективу, тлумачення закономірності буття людини яскраво виражені у працях провідних учених-математиків, біологів та філософів. Філософські праці Чижевського, Вернадського, Ціолковського та багатьох інших заклали ґрунт для формування образу очікуваної, майбутньої дійсності, де людина виступала як основний рушій, ініціатор змін. Український письменник-фантаст Олесь Бердник, творчість якого привертала увагу великої кількості мислителів зарубіжних країн, репрезентував у своїх творах різноаспектність оновленого світосприйняття, художньо осмислив різні сфери людського буття: соціального, політичного, економічного, а також духовного, та розставив відносні пріоритети в цих сферах. Саме творча спадщина Олесь Бердника, як засновника цілої автономної системи фантастичних жанрів на ниві української літератури, є дзеркалом соціального буття другої половини ХХ століття. Українська фантастична література — це відносно новий напрям літературознавчих досліджень у національному науковому просторі, водночас беззаперечним ґрунтом для нього стають філософські проблеми, які, починаючи від перших десятиліть ХХ століття і до нашого часу, залишаються предметом науково-філософських міркувань. Так, наприклад, сьогодні значна кількість мислителів, науковців звернулася до філософського переосмислення напрямку руху людського буття на Землі й у Всесвіті після трагедії, що понесла

за собою величезні не лише матеріальні, а й набагато вартісніші людські втрати — потужного землетрусу в Японії. Багато науковців намагаються встановити зв'язки між природними катаклізмами (максимальне наближення Місяця до Землі на 356,5 тис. км, що може викликати низку природних катастроф), а також соціальними катаклізмами (активізація військових дій в країнах південної Африки). Укотре спостерігаємо звернення інтелектуальних мас України до одвічної істини, проголошеної ще Григорієм Сковородою, і підтриманої Олесем Бердником, щодо безцінності духовного і низьковартісності матеріального. У такий спосіб на філософському рівні загострився споконвічний антропологічний конфлікт, яскраво репрезентований саме у фантастичній літературі, — людина- природа.

У ХХ столітті наскрізною в культурному та мистецькому планах залишається антропологічна проблема. Місце Людини у Всесвіті, принципи взаємозв'язків таких сфер, як Людина — Людина, Людина — Природа, Людина — Машина, Людина — Всесвіт — усе це стає предметом філософських міркувань. У фантастичній прозі Олеся Бердника спостерігаються тенденції саме такого кола проблем, отже, фактично ґрунтом для українського фентезі стала антропологічна філософія з центром проблематичної координації Людина — Всесвіт. Для уточнення цієї тези необхідно звернутися до тих тенденцій, які яскраво простежуються у філософії українського фантаста (утілені в художніх творах), що, в свою чергу, дасть можливість детально розібратися в антропологічній основі українського метажанру фантастики.

У фантастичних творах Олеся Бердника яскраво представлена тенденція людиноцентризму. Тобто Людина, часто актуалізована в романтичному антуражі, стає ключем до трансформації часопросторових координат з нефантастичної часопросторової площини у фантастичну. Так, наприклад, у фантастичній повісті «Хто зважиться — вогняним наречеться» [5] центром художнього зображення стає відкрита для чарівного душа. Зручним ракурсом такої презентації стає образ хлопчика Сашка, який в лісі зустрічає незвичайну літаючу квітку і бабусю-чарівницю. Дуже важливим тут стає момент самоусвідомлення героя, віри його в реальність подій, що відбуваються (а разом з ним і читача). Письменник ставить персонажа-дитину в критичну ситуацію: під тиском односельчан, однокласників Сашко не наважується визнати, що чарівне відбувалося насправді. Він вагається між визнанням марення та вірою в чарівні дії, проте у результаті підсилення чарівного денотату в тексті самим автором, семантичного укорінення значимості незвичайного в колі раціональних для героїв подій перемагає останнє відчуття. Ґрунтовні засади цього антропологічного вчення були закладені у філософії Миколи Федорова [9], який зауважував, що основою чуттєвої сутності особистості є відкритість людської душі до чарівного, віра в незвичайне, неймовірне. Чуттєвість стає основою для такої віри: «Мало ли что недоступно науке? Мало ли что не решается одним разумом? Ужели неведомое и непонятное значить не существующее? Разве не тайны все начальныя положенія знанія все первичныя воспріятія чувств? Разве вера не таинственная колыбель всякаго знанія, прежде чем стать его высшею, лучезарною вершиною?» [6, с. 107]. Отже, здатність відчутти незвичайне — крок до розвитку вчення про духовність людини. У романі Олеся Бердника «Вогнесміх» Радісний виголошує наступну ідею: «Вас зачарувало диво гір, душа розкрита назустріч небувалому, можливо, дещо ввійде у глибини вашого ества, запам'ятається...» [1, с. 14]. Ця теорія також максимально відбилася в принципах філософії «живої етики», запровадженій Реріхами. Під поняттям «живої етики» розуміється синтетичне науково-філософське вчення про Всесвіт загалом, його будову, походження та еволюцію, про значення Космічного Розуму в еволюції Всесвіту, а також про місце Людини у Всесвіті, напрямки її еволюції, етичні основи буття, шляхи духовного вдосконалення, як необхідної форми Еволюції. Філософія «живої етики» розширює теорію Миколи Федорова, ставлячи Людину не тільки у центр опозиційної єдності чарівне-звичайне, а й підносячи її до рівня центру Всесвіту, наділяючи її божественною силою, можливістю самостійно регулювати подальший плин еволюції, спрямувавши свої дії у належне русло.

Відображення цих тенденцій у працях філософів було зумовлене передусім вимогами нової доби. На початку ХХ століття світ відповідно до космічних законів почав перехід на новий більш високий еволюційний виток свого розвитку. Саме цей процес і викликав появу кризових явищ у різних сферах людського буття і власне в індивідуальному, духовному просторі самої людини. Необхідність нових знань стала обов'язковою умовою подальшої еволюції людства

Землі. І такі позиції на початку 20-х років були висвітлені у формі філософської системи «живої етики» династією Реріхів. Ключовим у цій системі було твердження, що наступний еволюційний етап — духовне розширення свідомості, підвищення рівня енергетики та уточнення самої матерії. Реріхи виділяли згідно зі своєю філософією три форми пізнання: наукове, релігійне, художнє. У листах Олена Реріх зазначала: «Світ майбутній, світ вищий постає в обладунках променів лабораторних. Саме лабораторії вкажуть на більше значення вищої енергії і не лише встановлять перевагу психічної енергії людини над усіма досі невідомими енергіями, але буде виявлена наочна різниця у її якості, і, отже, значення духовності буде встановлено повною мірою» [9]. Олесь Бердник наслідував і розвивав ці позиції, що яскраво репрезентовано в його художніх творах, публіцистичних працях, лекціях, есеях.

Важливий у процесі становлення індивідуальної філософії письменника-фантаста Олесь Бердника той факт, що він разом зі своїм однодумцем Миколою Руденком заснували на теренах українського культурно-мистецького простору громадську організацію — Гельсінську групу, маніфестом якої став заклик до переорієнтації шляху еволюції людства з матеріального в духовний план. Члени Гельсінської групи вважали, що матеріальне багатство, до якого прямує кожна людина, намагаючись покращити своє становище в соціумі, є нічим, порівняно з багатством природи, яке закономірно вважається набутком людини і більше того — засобом її матеріального збагачення. Поряд з цим Людина продовжує бути лише зерниною в системі природних стихій і не усвідомлює свою мізерність за жадобою до збагачення. У творах Олесь Бердника постає така теза: «Людина — самотня, загублена поміж лавиною механічних виродків, у лабіринтах гігантських міст і заводських конвеєрів, у вирі відчужених юрмищ, під прицілом гангстерських банд...» [1, с. 26]. Одним із завдань письменника-філософа було розкрити людству перспективу його подальшого життя як природної істоти: «Форпости Краси — ось чим повинні стати заповідники живої природи, мій Друже! Такі твердині Розуму — наша надія!» [1, с. 153]. Бердник підкреслює, що «...Людина — це заповідник Світла. Надія Сонця й зірок» [1, с. 135]. Людина вийшла з природи й усю свою діяльність повинна направити не на забезпечення свого комфортного існування, а передусім на збереження природи на космічному рівні, в іншому разі — вона приречена на знищення. Для реалізації провідних позицій філософії «живої етики» у творах Бердника велику роль відіграє фантастичний контекст. Така форма власне і стає основою для чіткого зображення майбутнього людства, яке стоїть перед вибором подальшого шляху свого розвитку. Наприклад, у романах-фесеріях «Діти безмежжя» і «Зоряний корсар» письменник представляє спеціальні Інститути, що займаються вивченням духовної повноцінності людини, її серцевої енергії, а також її зв'язку з природними стихіями. Тобто насамперед ключем еволюції Бердник уважав ідею переорієнтації людини на вдосконалення свого внутрішнього світу, розвиток індивідуального духовного і морального коду особистості. Герой роману-фесерії «Вогнесміх» [1] Гриць Гук долає складний шлях, крокуючи до світу Радості, і, пройшовши «очищення вогнем», він переходить в нову гілку людської досконалості, світ вищої духовності, який є вільним від матеріальних цінностей і швидкоплинних благ.

Подібне розуміння концепту праці у філософії Реріхів та фантастичних творах Бердника. В обох ученнях праця мислиться не як підневільний вид діяльності, а добровільна, творча робота — фізична і розумова. Робота повинна бути напруженою, але посильною, бо саме у процесі праці розвивається психічна енергія особистості — основа нового світу, головна Творча Сила Космосу. Психічна енергія — природна властивість людини, яку необхідно спрямувати в «правильне» русло. Олесь Бердник презентує вищий рівень розвитку людської психічної енергії у вигляді безперешкодного додання часу і простору. Наприклад, персонажі роману «Діти безмежжя» Ріона і Буревій на основі об'єднання найвищих психічних енергій здатні створити своїх психодвійників, і, об'єднавши їх, породжують здатність проникнення в найвіддаленіші куточки Всесвіту, відкриваючи шлях до пізнання. Герої майбутнього в Бердника — непідвладні часу і просторовим обмеженням. Вони легко з Космосу потрапляють на Землю, а з теперішнього для них часу в далеке минуле («Діти безмежжя») [2].

Творча спадщина Олесь Бердника є своєрідним знаменем національної фантастики ХХ століття, становить собою ґрунтовний крок в еволюції ієрархії фантастичних жанрів, а також представляє собою епіцентр філософських проблем та ідей, які не лише були висунуті мислителями у ХХ столітті, а й продовжують бути актуальними й у наш час. Письменник-

фантаст не просто актуалізує ці ідеї в художній формі, а на їх основі моделює специфічну антропологічну альтернативу розвитку людства. Глобальність мислення та масштабність зображення забезпечують поетикальні можливості фантастичного метажанру, який до Олесь Бердника не набував такої яскравої, широкоаспектної, різнопланової художньої реалізації на національному рівні. Близькість до філософської антропології, філософії чарівного, проблеми сентименту, а також питання ролі природи в житті людини відкривають перед письменником перспективу нового жанру — роману-фесрії, який є основою для зародження фентезі в українському літературному просторі. У такий спосіб, можна стверджувати, що код антропологічної стратегії національної фантастики криється у філософії людини ХХ століття. Антропологія стала одним із ключових елементів до розширення проблемно-тематичного спектру літератури, а разом із ним і жанрового багатства української фантастики.

Література:

1. Бердник О. Вогнесміх / Олесь Бердник. — К. : Тріада-А, 2006. — 560 с.
2. Бердник О. Діти безмежжя / Олесь Бердник. — К. : Тріада-А, «Афон» ВД, 2004. — 680 с.
3. Бердник О. Золоті ворота. Поезія, публіцистика, інтерв'ю / Олесь Бердник; упоряд. та передм. Г. Бердник. — К. : Смолоскип, 2008. — 416 с.
4. Бердник О. Зоряний корсар / Олесь Бердник; передм. Г. Прашкевича. — К. : Тріада-А, «Афон» ВД, 2004. — 572 с.
5. Бердник О. Лабіринт Мінотавра. Повісті / Олесь Бердник. — К. : Веселка, 1990. — 407 с.
6. Кожевников В. А. Николай Федоровичъ Федоровъ. Опытъ изложенія его ученія по изданнымъ и неизданнымъ произведениямъ переписке и личнымъ беседамъ / Владимир Александрович Кожевников. — М. : Типография Императорского Московского университета, 1908. — 107 с.
7. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов / Фридрих Ницше; пер. с фр. С. Франк. — М. : Академический проект, 2007. — 328 с.
8. Ортега-и-Гассет Х. Избр. труды / Хосе Ортега-и-Гассет; пер. с исп., предисл. и общ. ред. А. Руткевича. — М. : Весь мир, 2000. — 704 с.
9. Рерихи. Деятельность семи Рерихов. — Режим доступу: <http://www.roerich.donetsk.ua/>
10. Сартр Ж.-П. Воображаемое. Феноменологическая психология восприятия / Жан-Поль Сартр; пер. с фр. М. Бекетовой. — СПб. : Наука, 2001. — 319 с.
11. Федоров Н. Сочинения / Николай Федоров; под ред. А. Гулыги. — М. : Мысль, 1982. — 711 с.

Philosophical Anthropology as a Strategic Code of Ukrainian Science Fiction in the Second Half of the XX Century

The article considers the core thematic and problematic aspects of Ukrainian science fiction prose of the XX century. The author is convinced that the philosophical anthropology became the base of the plot of Ukrainian science fiction in the XX century. The prose of Oles Berdnyk clearly shows this process.

УДК 821.161.2.09Дзюба

Надія Частакова (Кіровоград)

ЦІЛІСНІСТЬ ЯК ЗНАК ЕЛІТИ: ДО ПРОБЛЕМИ ОСЯГНЕННЯ ТВОРЧОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ У ПРАЦЯХ ІВАНА ДЗЮБИ

Дослідженню творчості шістдесятників присвячена значна частина літературно-критичного доробку Івана Дзюби, аналіз якої дає змогу цілісного осягнення феномену шістдесятництва в особистісному і творчому вимірах, а також сприяє розумінню постаті самого дослідника. Позаяк Іван Дзюба — яскравий представник руху творчої інтелігенції 60-х років, який перебував у центрі етико-світоглядного формування своїх сучасників, його студії про них